

РИМСКО-ИЛИРСКА ПЛАСТИКА У КОМИНИМА

У току вишегодишњих археолошких радова на некрополама античког насеља у Коминима код Пљеваља откривен је већи број надгробних споменика — плоча, ципуса и коцки — као и делова декоративне пластике везане за гробнице. Највећи број споменика потиче са некрополе II која је лоцирана на падинама Белог брда и у удолици према Везишници, а временски припада периоду од II до IV века н. ере. Споменици су у већем броју случајева откривени *in situ* и поједини од њих могу се са сигурношћу везати за гробне целине, односно гробнице¹.

Специфичне стилске одлике ових украшених споменика издвајају их у једну целину и повезују са споменицима на једном ширем подручју (Западна Србија, источна Босна) које су насељавала разна илирска племена. Отуда је могуће и пластику са коминских споменика сматрати манифестацијом илирске уметности у римско доба, а поједини карактеристични детаљи имају своје аналогije у уметности Келта и могли би се повезати са њима.

Несумњиво су најзанимљивије представе на надгробним ципусима и коцкама, иначе малобројним у односу на број откривених надгробних плоча. Надгробни ципуси, исклесани од блокова великих димензија (приближно 1,50 x 0,80 x 0,80 м), украшени су на бочним странама представама стојећих људских фигура. Најчешће су то фигуре тзв Атиса или крилатих генија, а само изузетно фигуре покојника (ципус са Паконијом Монтаном). Представљене су целе и у стојећем ставу, како то захтева облик самог споменика. Иако је фигура постављена у простору, она стоји на једној издво-

¹ О резултатима археолошких истраживања у Коминима в. А. Цермановић-Кузмановић, Материјали IV, Херцег-Нови 1966, 77 и даље; иста, Старинар XVIII, Београд 1968, 201 и даље; иста, *Latomus, Hommages à Marcel Renard*, 1969, 116 и даље; иста, Старинар XIX, Београд 1969, 101 и даље; иста, Старинар XX, Београд 1969, 25 и даље; иста, Зборник Филозофског факултета у Београду XI/1, Београд 1970, 75 и даље; иста, *Die antike Welt*, Zürich 1973, 1 и даље; иста, *Arheološki Vestnik XXV*, Ljubljana 1976, 175 и даље; иста, *Arheološki Vestnik XXVI*, Ljubljana 1976, 64 и даље; Симпозијум „Сеооски дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље 1976, 93 и даље; иста, *Archaeologia Jugoslavica XV*, Београд 1974; иста, Велика археолошка налазишта у Црној Гори, Београд 1977; иста, *Actes du IX Congrès International des sciences préhistoriques*, Nice 1977.

јеној површини те се добија утисак да лебди у ваздуху (сл. 1.); само изузетно, на бољим и квалитетнијим споменицима фигуре стоје чврсто на ивици едикуле тако да визуелно одају утисак стабилности (сл. 2).

Надгробне коцке имају фигурални украс на све три видљиве стране; најчешће су то попрсја покојника, али и фигуре Атиса. Надгробне плоче у забату или ниши са заобљеним горњим делом такође имају представљена попрсја покојника; инак, најчешће су плоче стереотипно украшене венцем у забату. Људске фигуре и попрсја на коцкама и ципусима могу да се налазе и у једном архитектонском оквиру, некој врсти едикуле са стубовима или ступцима који носе лук. Стубови имају јасно изражене битне елементе — четвртасту базу и капител украшен стилизованим киматионом. Изузетно се на једном споменику у облику паралелоипеда налазе три нише са људским попрсјима — два мушка и једно женско у средини — издвојене ступцима који носе лукове (сл. 3).

Код свих споменика, без обзира да ли се ради о бољим или квалитетно слабијим примерцима, људско тело дато је непропорционално. Горњи део трупа посебно се наглашава, са широким развијеним раменима, као и велика глава, непропорционална у односу на тело. Доњи део тела је закржљао и непропорционалан, а ноге су као патрљци (сл. 4). Атиси као и генији, имају десну руку савијену на грудима, док је лева најчешће опуштена низ тело; понекад су обе руке савијене у лактовима и стављене на груди (сл. 5). Овако представљене људске фигуре наликују на лутке од крпа, са меким и облим нагим деловима тела и удовима којима недостају чврстина и мишићавост. Нигде на људском телу нису означени мишићи, већ су дате само опште одлике тела, које се по свом облику може уклонити у геометријску фигуру, квадрат или правоугаоник. Ако је тело наго, као код генија, само се назначује пупак и гениталије (сл. 4); изузетна је представа генија јесени на споменику Паконије Монтане, код којег представљена мушка фигура има прилично тачно дату мускулатуру у пределу груди и препона. Фигуре Атиса представљене су у одећи, али је необична представа фалоса на неким од њих (сл. 1). Означавање гениталија на одевној фигури може се протумачити једино жељом уметника-занатлије да фигури у краткој сукњици да јасно обележје мушкога пола. Стојеће фигуре понекад држе у рукама атрибуте; тако генији имају у рукама венац, а млада Паконија Монтана држи у рукама цветове и кључ, као симболе добре кућанице.

Представљене фигуре су одевене у кратку одећу, јако схематизовану. На једној коцки Атис има потпасану одећу, са пластичним наборима (сл. 5), док су остали Атиси одевени у кратке сукњице, са наборима стилизованим у облику плитких косих уреза (сл. 1). Изузетно се код фигуре Паконије Монтане појављују пластично моделовани набори, са несумњивим осећајем за игру светла и сенке, плитких и дубљих површина (сл. 2).

На коцкама и надгробним плочама представљена попрсја означавају брачни пар — мушкарца и жену. У већини случајева се највећа пажња обраћа глави; она се посебно истиче својом пластичношћу у односу на горњи део трупа. Главе, као и лица, могу бити разних облика — округле, троугласте или трапезоидне. На лицу се истичу очи и нос као његови битни и доминантни делови (сл. 6 8). Очи су бадемасте, ређе округле; зеница или очни капци се никада не означавају. Косо су постављене, са спољним угловима повученим наниже, тако да лице на тај начин добија извештан меланхоличан, тужан израз. На неким примитивнијим споменицима, очи су дате као хоризонтално постављена бадемаста пластична зрна, и са водоравним удубљењем које обележава зеницу (сл. 7). Најчешће су очи, обрве и нос повезани те представљају једну целину, која доминира лицем. Уста су дата као мали, плитак хоризонтални урез, а само изузетно се детаљније представљају. Мушкарци су углавном голобради, некад се појављује чекињаста брада дата плитким урезима (сл. 8) или спојена са брковима у једну целину (сл. 4). Коса је такође крајње стилизована, у принципу она као калота покрива лобању, без живота и ваздуха. Код неких Атиса и генија, коса се састоји од кратких коврча, али је махом дата и код мушких и код женских фигура кратким урезима. Жене најчешће носе на глави вео или мараму која је такође крајње стилизована (сл. 9); некада је та стилизација изведена до крајности тако да крајеви мараме који падају на рамена више личе на плетенице него на мараму.

Труп фигура представљених на коцкама и плочама најчешће се може уклопити у квадрат; набори одеће обележени су плитким урезима, док руке махом нису видљиве. Изузетно су крајње схематизовано дате, како излазе из рамена и савијају се у лакту, чинећи тако и сами једну геометријску фигуру (сл. 9).²

Поред људских фигура, као делови надгробних споменика — било као рељефи или округла пластике — појављују се животињске фигуре и то лавови. Најчешће је то пар хералдички постављених лавова; и код ових фигура истичу се њихове битне карактеристике — велике, округле очи, зуби и грива, дата српастим праменовима, плићим или дубљим — док су остали детаљи занемарени (сл. 10). Исте одлике које смо могли уочити код људских фигура, појављују се и код фигура животиња: тело је меко и заобљено, без означавања мишића, а истичу се само битни делови. Очевидно је да је уметнику-занатлији ова животиња била сасвим непозната и да је копирао само неки далеки узор. Исто тако и ретко представљени делфини у угловима коцки и надгробних плоча далеко су од оригинала: тела су заобљена а једино је наглашено око и њушка. С друге стране, животиње које су уметнику биле познате далеко

² О типично келтској црти ове представе на споменицима из Македоније види I. Cremonnik, Glasnik Zemaljskog muzeja XIII, Sarajevo 1958, 147 и даље.

су боље приказане; тако је на једном постаменту или капи ципуса са декоративним орнаментима, уклопљена и представа гуштера. Она се одлично уклопила у целу композицију и необично је верно приказана, мада се на први поглед тешко може уочити.

Орнамент који се појављује на надгробним плочама, ципусима, коцкама и њиховим базама и капама, има своје специфичне одлике и може да буде предмет посебних студија. Најчешће се орнамент представља на горњем делу надгробних плоча, тј у забату као и на рубовима ципуса, уоквиријући поље у коме се налази натпис или фигура. На надгробним плочама се у забату најчешће представља венац са розетом у средини, боље или лошије израђен (сл. 11). У угловима забата често се појављује лист бршљана, више или мање стилизован у облику срца или троугла, а у угловима изнад забата се такође појављује вегетабилни орнамент: стилизовано лишће аканта, цветови, лист бршљана. Сав овај орнамент изведен је плошно, у плићем рељефу, али са разликама у квалитету извођења.

На ципусима се у подједнакој мери појављује и вегетабилни и геометријски орнамент. Неки ципуси квалитетније уметничке израде имају изнад натписног поља Хераклов чвор који се даље бочно развија у вегетабилни орнамент који је, иако релативно добро дат, ипак стилизован (сл. 12). Вегетабилни орнамент сачињава лишће аканта, које је меко и заобљено као и винове лозе, са карактеристичним спиралним увојцима који се срећу доста често код квалитетнијих споменика. У оквиру оваквог преплета налазе се и розете, некад је људска глава у компонована у оквир чинећу декоративну целину (сл. 13). Сасвим изузетно је натписно поље уоквирено астрагалима. Као руб бочних страна ципуса такође се појављује преплет са акантовим лишћем, заобљеним и некад доста рељефно датим тако да извесна игра светла и сенке одаје и сликарско схватање. Орнамент рибље кости је далеко више схематизован; он се претвара у преломљену линију, без икакве дубине и пластичности (сл. 1). Изузетно ретко, као на споменику Паконије Монтане, појављује се и представа спиралног дрвета као база стојеће фигуре (сл. 2). Исто тако ретко среће се на појединим коцкама вегетабилни орнамент при дну или на бочним странама; иако је крајње стилизован, он делује свеже и непосредно (сл. 6).

При посматрању представа на надгробним споменицима из Комина пада у очи њихова сличност са маскама. Можда у томе треба тражити сродност са маскама из Требеништа³, које су хронолошки удаљене од ових споменика II и III века н. ере, али исто тако и са пластиком римске епохе у области Галије. Најближе аналогije представама из Комина налазимо баш у римско-келтској

³ A. Cermanović-Kuzmanović, Die antike Welt, 1 и даље.

уметности⁴ и можда треба помишљати да је главна идеја која је водила занатлију-уметника била истицање главе, односно култ главе, тако чест међу келтским племенима, а можда и међу илирским. Но без обзира на све, пластика из Комина садржи у себи многе примитивне одлике, које се морају повезивати са уметношћу Илира пре доласка Римљана.

О уметности Илира пре римске доминације веома је мало познато⁵. Извесно је да је она строго геометријска, а само изузетно се у појединим областима — код Јапода на пример, и у уметности ситула — појављује и фигурална представа, под јаким утицајем грчке уметности. Како је материјал из времена пре римских освајања изразито оскудан, а уколико га има он је под јаким утицајем грчке културе архајског или хеленистичког периода, тек се на основу археолошких налаза из римске епохе могу извести и неки закључци о пластици код Илира. Очеvidно је да је људска фигура страна илирском уметнику, док је орнаменат, иако изведен плошно као што доликује техници рада у дрвету, неупоредиво бољи и живљи; мала колебања показују бољег или лошијег уметника-занатлију. За представљање људске фигуре уметник је добијао импулсе од римских узора и модела, које је према свом таленту и умешности подражавао. Увек је истицао оно битно, док је споредно занемаривао, држећи се принципа да је најважнији део људског тела и седиште душе — глава. Отуда је она у пластици најизразитија и у односу на остале делове тела потенцирана. На самој глави су опет истакнути они детаљи који сами по себи падају у очи — то су нос и очи који доминирају целим ликом и привлаче пажњу гледаоца.

Илирска уметност римске епохе настала је у забаченим областима илирских провинција онога тренутка када је доминација Рима отпочела да слаби. Крајем II века израсла је нова, народна уметност, која је била заснована на старој илирској традицији, а прихватила је узоре и мотиве римске уметности, дајући јој свој карактеристичан печат и обележје — недостатак пластичности, плошност, склоност ка занемаривању детаља, истицање главе и лица. Ове одлике нису нестале заједно с пропашћу римске државе већ су наставиле да живе и у каснијим епохама. Једна нит спаја споменике римске епохе са споменицима ране романске уметности, па и даље, преко средњовековних стећака до naive крајпуташа и Богослава Живковића.

Београд.

Александрина Цермановић-Кузмановић.

⁴ Уп. Р. Mac Cana, *Celtic Mythology*, London 1975, passim; F. Benoit, *Art et didus de la Gaule*, Paris 1969, фиг. 45, 55, 64—72, 79, 93, 99, 101, 105; о келтским именима на подручју Муниципија S... види R. Katičić, *ЖА XII*, Скопје 1962/95 и даље; исти, *ЖА XIII*, 2255 и даље. За келтски утицај на Илире в. R. Katičić, *Godišnjak SBI III/1*, 1969, 13 и д; F. Papazoglu, *Djela SBI*, Sarajevo 1969,90 и даље; J. Тодоровић, *Скордици*, Нови Сад 1974, 135 и даље.

⁵ В. Čović *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1986; А. Stipčević, *Arte degli Illiri*, Milano 1963; исти, *Iliri*, Zagreb 1974.

ZUSAMMENFASSUNG

Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović: DIE RÖMISCH-ILLYRISCHE SKULPTUR AUS KOMINI

Auf den Grabstätten des antiken Municipiums S. . . im Dorfe Komini bei Plevlja (Nordmontenegro), wurde während der systematischen Ausgrabungen eine größere Zahl Grabplatten und Cippen entdeckt. Die Charakteristiken dieser Denkmäler weisen Parallelen mit Denkmälern aus dem Gebiet des heutigen Bosnien, der Herzegowina und West—Serbiens auf und zusammen mit diesen bilden sie eine untrennbare Einheit.

Auf den Reliefs aus Komini sind größtenteils die Porträts der Toten wiedergegeben, aber auch ganze Figuren von sg. Attysen und Genien. Allen gemeinsam sind unproportionierte Körper eingehüllt in Gewänder mit groben flachen Falten und Furchen; im Gesicht dominieren die großen mandelförmigen Augen sowie die spitze Nase. Die Stilisierung ist vollkommen durchgehalten, so daß; diese Porträts mehr Ähnlichkeit mit den Masken von Trebenishte haben als mit dem klassischen römischen Portät. Trotz des großen chronologischen Unterschiedes zwischen den Masken von Trebenishte (VI. Jahrh. vor uns. Zeitr) und den Denkmälern aus Komini (III. Jahrh. unserer Zeitr), können wir feststellen, daß beide auf demselben, illyrischen Boden entstanden sind.

Auch wenn man diese und ähnliche Denkmäler aus dem Innern der römischen Provinz Dalmatien als barbarische Werke ungeübter eingeborener Handwerker ansähe, so muß man doch feststellen, daß sie einen Hauch von Frische und Unmittelbarkeit ausstrahlen; in ihnen lebt und pulsiert der Geist der alten illyrischen Bevölkerung die an die Technik der Holzarbeit gewöhnt ist, mit der charakteristischen Flächenhaftigkeit und mit Figuren, die jeglicher Plastizität entbehren. Nur ausserordentlich selten erinnern manche Gestalten (der Genius des Herbstes, die Pagonia Montana) mit ihrem melancholischen Lächeln und den großen mandelförmigen Augen an die Werke der griechischen archaischen Plastik; das ist auch vollkommen verständlich wenn man bedenkt, daß es Werke einer neuen, jungen Kunst sind, die noch unbeschwert von Traditionen ist. Der Unterschied besteht nur darin, dass der unbekannt Meister aus Komini auf der Anfangsstufe geblieben ist.

Die illyrische Kunst aus der Zeit vor der römischen Eroberung ist uns vollkommen unbekannt; das was uns erhalten ist, zeigt starke Einflüsse der griechischen hellenistischen Kunst. Zu dem Zeitpunkt, als die Römerherrschaft anfang schwächer zu werden, entstand in den entlegenen Teilen der illyrischen Provinzen am Ende des II Jahrh. uns. Zeitr. eine neue Volkskunst, die auf der alten illyrischen Tradition fusste. Es ist nicht ausgeschlossen, daß tiefere Verbindungen auch mit den späteren Denkmälern von diesem Territorium bestehen, sei es mit den mittelalterlichen Grabdenkmälern (stecci) sei es mit den modernen in West—Serbien (krajputaši).

Сл. 1. Надгробни ципус Аурелије Максиме, бочна страна са представом Атиса

2. Надгробни ципус Паконије Монтане, бочна страна

3. Надгробни споменик

9. Глава покојнице са коцке бр. 8, бочна страна

4. Надгробни ципус са представом генија на бочној страни

5. Надробна коцка, бочна страна са представом Атиса

6. Глава Атиса са ципуса Аурелије Максиме

7. Глава покојника са коцке бр. 5.

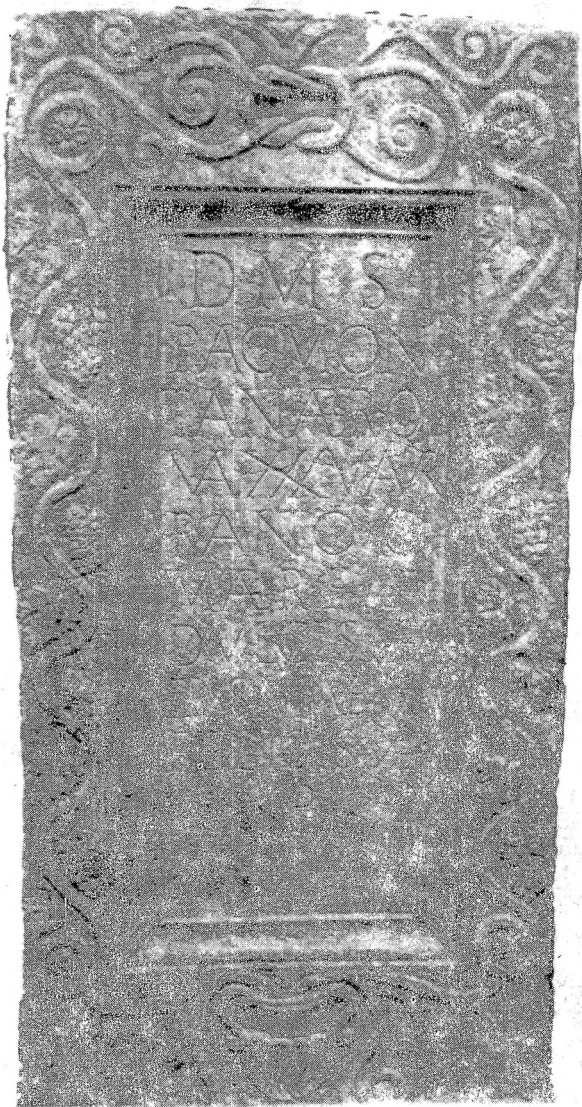
8. Глава покојника са идгробне коцке, бочна страна

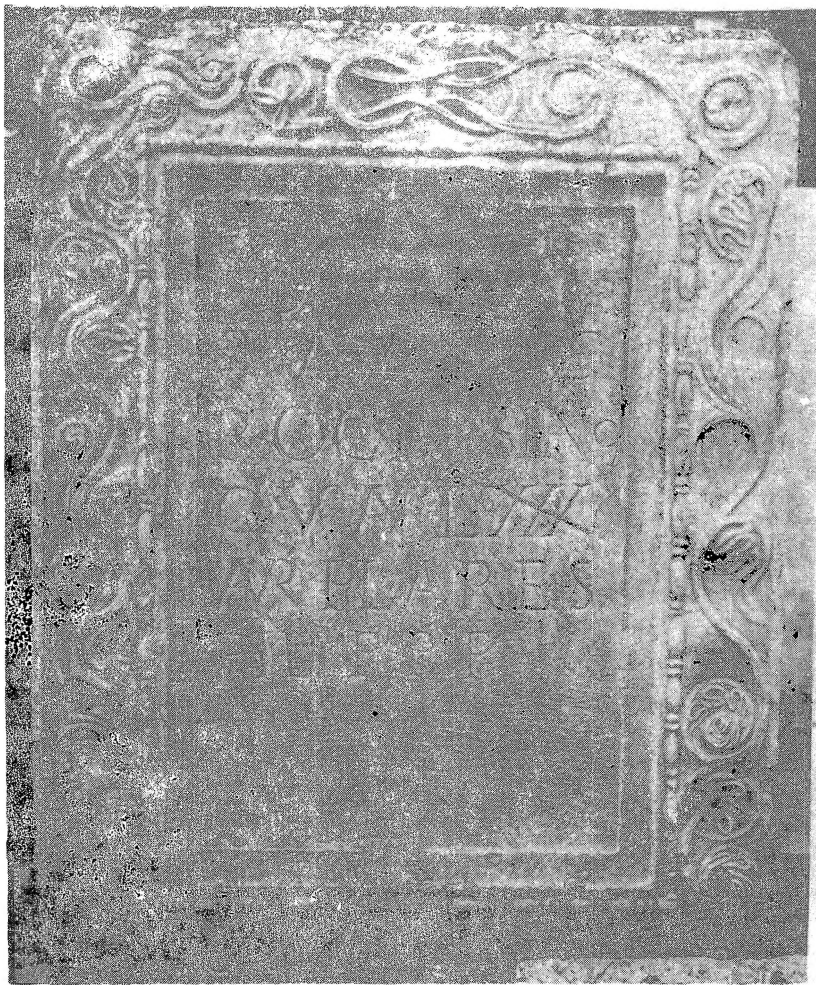
10. Надгробна фигура лава

11. Надгробна плоча Аурелија Вендо

12. Надгробни ципус Паконије Монгане, предња страна

13. Надгробни ципус Т. Аурелија Северијана, предња страна